

Architektura romańska środkowego Nadodrza (w świetle badań przeprowadzonych w latach 1952 — 1972)

STANISŁAW KOWALSKI

UWAGI WSTĘPNE

Niejednolita przeszłość historyczna obszaru województwa zielonogórskiego znajduje odbicie w zróżnicowaniu sztuki, odmiennej w poszczególnych regionach środkowego Nadodrza. Dotyczy to również najstarszych zabytków sztuki — architektury romańskiej. Rysują się wyraźnie dwie grupy tej architektury, jedna występująca w południowej części województwa, związana ze sztuką Śląska i druga w części północnej, ukształtowana pod wpływem oddziaływania Pomorza Zachodniego i Brandenburgii.

Grupa Śląska, znacznie zróżnicowana pod względem chronologicznym i architektonicznym, reprezentowana jest przez budowle ceglane bądź też wzniesione z kamienia łamanego. Obok kościołów jednonawowych występują tu monumentalne, bazylikowe założenia miejskie. Grupę północną tworzą jednonawowe świątynie, zbudowane z ciosanej granitowej kostki, powstałe w schyłkowej fazie romanizmu — około połowy XIII wieku.

Wyszczególnione zespoły zabytków wymagają odrębnego omówienia. Przedtem jeszcze podkreślić jednak należy, że znany nam dziś, stosunkowo bogaty obraz architektury romańskiej środkowego Nadodrza, zawdzięczamy polskim badaniom, przeprowadzonym po roku 1945. Jest rzeczą znamieną, że nauka niemiecka nie wykazywała zainteresowania sztuką romańską wiążącą się z okresem polskiego panowania na tym obszarze. Uderzająca w nauce niemieckiej jest tendencja do późniejszego datowania. Czas powstania całej północnej grupy kościołów romańskich określany był na wiek XIV. Podobnie wiele wczesnogotyckich budowli z XIII w. datowanych było na wieki XV—XVI.

I. GRUPA ŚLĄSKA

Na terenie północnej części Dolnego Śląska i interesującego nas regionu Łużyc, pokrywającym się z południowymi powiatami województwa

zielonogórskiego, literatura niemiecka notowała zaledwie trzy budowle romańskie — jednonawowe kościoły w Iławie, w pow. szprotawskim i Starym Żaganiu oraz fragmenty romańskiego założenia w gotyckiej kolegiacie głogowskiej. Obecnie poza wymienionymi znane są jednonawowe świątynie w Głogowie, Brzegu Głogowskim, Solnikach, pow. nowosolski, Biedrzychowicach Dolnych, pow. żarski, dwa miejskie kościoły parafialne w Głogowie oraz w Gubinie i Żarach. Przeprowadzone badania w kolegiacie głogowskiej i w kościele św. Andrzeja w Iławie ujawniły nieznane przedtem formy architektoniczne i pozwoliły na rekonstrukcję pierwotnych założeń tych obiektów oraz ustalenie faz ich budowy i rozbudowy. W wypadku kolegiaty badania pozwoliły określić nie tylko układ przestrzenny i formę jej najstarszego założenia, lecz także rozplanowanie poprzedzającego ją kościoła grodowego św. Bartłomieja.

1. Kościół św. Wincentego w Starym Żaganiu

W stosunku do znanych przed 1945 rokiem zabytków romańskich weryfikacji nie uległy jedynie dawne poglądy odnoszące się do kościoła św. Wincentego w Starym Żaganiu. Mała ta świątynia, wzniesiona z kamienia łamanego, datowane jest na 1 poł. XII wieku. Składa się z prostokątnej nawy o wymiarach 11,60×7,10 m i przyległej do niej od wschodu półkolistej absydy o promieniu 2,35 m. Otwory okienne i wejściowe zostały przekształcone w czasach nowszych. Żebrowe sklepienie absydy z maskowymi wspornikami jest także nowsze — z okresu późnego gotyku. Pierwsza wzmianka o Starym Żaganiu jako kasztelańskim grodzie pochodzi z 1202 r., kościół natomiast wymieniony jest w źródłach dopiero w 1284 r. Budulec i wątek muru stosowane niezmiennie w szerokich granicach chronologicznych, przy równoczesnym braku architektonicznego detalu, nie pozwalają na ściślejsze datowanie obiektu. Za wczesnym jednak powstaniem kościoła przemawiają, poza typem układu przestrzennego, pewne przesłanki historyczne, a mianowicie potwierdzona obecność wczesnośredniowiecznego grodu oraz wezwanie kościoła. Wezwanie św. Wincentego posiada na Dolnym Śląsku poza interesującym nas obiektem tylko kościół bernardynów na Ołbinie we Wrocławiu. Biorąc to pod uwagę T. Kozaczewski¹ przyjmuje za A. Heinrichem² i E. Michael³, że kościół w Starym Żaganiu istniał już w 1149 r. i wtedy nadano mu drugie wezwanie w związku ze sprowadzeniem relikwii św. Wincentego na Ołbin.

¹ T. Kozaczewski, *Jednonawowe kościoły romańskie na Dolnym Śląsku*. Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej nr 16, Architektura. Wrocław 1957, s. 51.

² A. Heinrich, *Geschichte des Fürstentums Sagan*. Sagan 1911, s. 255.

³ E. Michael, *Die schlesische Kirche und ihr Patronat im Mittelalter unter polnischem Recht*. Görlitz 1926.

2. Kościół św. Andrzeja w Ilawie

Romański kościół św. Andrzeja w Ilawie składa się z wydłużonej prostokątnej nawy (9,4×21,1 m), zbliżonego do kwadratu prezbiterium (4,8×7,6 m) oraz półkolistej absydy o promieniu 2,8 m. Do bryły kościoła przylegają nowsze przybudówki — zakrystia od północy i kruchta od południa. Wnętrze nakrywają nowsze stropy, jedynie absyda posiada pierwotne sklepienie konchowe. Absydę oświetlają trzy symetrycznie rozmieszczone okna romańskie — małe i wąskie, zamknięte półkoliście z szerokimi rozglifieniami do wnętrza i na zewnątrz. Na zewnętrznym ościeżu okna środkowego zachowały się ślady malowidła w postaci czerwonych pasów. Okna nawy i prezbiterium wybite zostały w nowszych czasach (XVII—XVIII w.). W kościele zachował się jedyny na terenie województwa rzeźbiony portal romański. Zdobí on główne wejście do świątyni, znajdujące się w południowej ścianie nawy. Wykonany jest z piaskowca, zamknięty półkoliście z ościeżami i archiwoltą, profilowanymi uskokowo, zdobionymi formą żłobków i wałków dekorowanych guzami. Drugim wytworem romańskiej kamieniarki jest piaskowcowa chrzcielnica, użyta wtórnie jako wspornik XVIII-wiecznej ambony. Posiada ona formę monolityczną o cylindrycznym trzonie i kolistej misie, zdobionej motywem wałka.

Kościół zbudowany w pierwszej ćwierci XIII w. uchodził do niedawna za budowlę jednolitą, wzniesioną z kamienia i częściowo z cegły⁴. Roboty elewacyjne przeprowadzone w 1965 r. ujawniły po zbieciu tynków, że pierwotnie nawa była krótsza o 7,20 m. Została ona przedłużona ku zachodowi w XV i XVI w. Styk romańskiego muru ceglanego z nowszym wzniesionym z kamienia łamanego jest wyraźnie widoczny na obu bocznych ścianach nawy. Skucie tynku pozwoliło także ustalić, że romański kościół zbudowany został w całości z cegły wiązanej wątkiem wendyjskim. Odślonięte zostały ponadto zarysy nie znanych przedtem, zamurowanych w nowszych czasach, romańskich okien w absydzie, prezbiterium i nawie. W trakcie wspomnianego remontu elewacji, zewnętrznej ścianie absydy przywrócono dawną fakturę, pozostawiając ją nieotynkowaną. Otwarto także zamurowane okna absydy.

W roku 1969 kościół w Ilawie poddany został badaniom architektonicznym. Przeprowadziła je Hanna Golasz z Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej⁵. Badania te uzupeł-

⁴ T. Kozaczewski, op. cit., s. 47. Z. Swiechowski, *Architektura na Śląsku do połowy XIII w.* Warszawa 1955, s. 44; tenże: *Budownictwo romańskie w Polsce*. Katalog zabytków. Wrocław 1963, ss. 54—55.

⁵ Dokumentacja z badań w zbiorach wojewódzkiego konserwatora zabytków w Zielonej Górze, por. także H. Golasz, G. Przybyłowicz-Staffa, *Kościół romański w Ilawie, Brzegu Głogowskim, Świętej Katarzynie i Solnikach*. Prace

niły obserwacje poczynione w czasie remontu elewacji i pozwoliły zrekonstruować najstarszą bryłę budowli. Posiadała ona inne niż obecnie, bardziej wysmukłe proporcje. Jak już wiadomo, nawa kościoła była znacznie krótsza, wysokość murów zaś uległa obniżeniu wskutek podniesienia się terenu o 0,50 m.

3. Kościół Bożego Ciała w Brzegu Głogowskim

Kościół parafialny p.w. Bożego Ciała w Brzegu Głogowskim posiada wewnątrz i na zewnątrz formy barokowe, nadane mu w czasie gruntownej przebudowy, dokonanej w XVII i XVIII w. Te formy stały się przedmiotem opisu Lutscha, który nie dostrzegł starszych elementów w założeniu i architekturze świątyni⁶. Na stary rodowód kościoła i zachowane fragmenty romańskiego fryzu pierwszy uwagę zwrócił T. Kozaczewski⁷. Badania przeprowadzone w roku 1969 pod jego kierunkiem przez Cz. Lasotę i H. Golasz pozwoliły ustalić rzut poziomy romańskiej budowli, pokrywający się w części nawy i prezbiterium z rzutem założenia obecnego. Dla ustalenia formy dawnego zamknięcia od strony wschodniej założono wykop przy południowej ścianie prostokątnej absydy. Odkryte pod ziemią relikty murów wykazały, że pierwotnie absyda zamknięta była półkoliście⁸. Romański kościół w Brzegu Głogowskim posiadał więc założenia podobne do kościoła w Iławie. Składał się z prostokątnej nawy (6,50×10,70 m), takiegoż prezbiterium (4,85×5,18 m) oraz półkolistej absydy o promieniu 2 m. Wysokość murów wynosząca ok. 7,40 m wyznacza podokapowy fryz arkadowy, zachowany fragmentarycznie na ścianie południowej nawy, widoczny na poddaszu kruchty. Budowla wzniesiona została z cegły wiązanej wątkiem wendyjskim.

Ze względu na zupełne otynkowanie kościoła nie można określić ilości i rodzaju okien ani pierwotnego wejścia. Przyjąć można, że okna kształtem zbliżone były do tych, jakie zachowały się w Iławie. Taki sam jest zapewne również czas budowy omawianej świątyni — 1 ćwierć XIII wieku.

4. Kościół św. Marcina w Solnikach

Kościół parafialny św. Marcina w Solnikach konsekrowany był przez biskupa wrocławskiego Wawrzyńca, kierującego diecezją w latach 1207—

Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. Monografie nr 2. Wrocław 1972.

⁶ H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, t. III, Wrocław 1886, ss. 21—22.

⁷ T. Kozaczewski, op. cit., tabl. II—III.

⁸ Dokumentacja z badań kościoła w Brzegu Głog. opracowana przez H. Golasz i Cz. Lasotę w zbiorach wojewódzkiego konserwatora zabytków w Zielonej Górze, por. także H. Golasz, G. Przybyłowicz-Staffa, op. cit.

1232. W tym okresie wzniesiona została romańska budowla, rozbudowana i przekształcona w XV oraz w XVIII w. Przebudowy zatarły cechy stylowe kościoła, uchodzącego w literaturze za budowlę późnogotycką. Poglądy te uległy weryfikacji w wyniku badań architektonicznych, przeprowadzonych przez Grażynę Przybyłowicz z Politechniki Wrocławskiej⁹. Badania wykazały stare romańskie pochodzenie murów nawy i prezbiterium. Świadczą o tym odkryte pod tynkiem zarysy zamurowanych otworów okiennych. Trzy takie otwory, wąskie, zamknięte półkoliście ceglanyymi łękami, umieszczone wysoko, zlokalizowano w południowej i północnej ścianie nawy. W południowej elewacji prezbiterium znaleziono zarys zamurowanego portalu, uskokowego, zamkniętego ceglany łukiem o lekko zaokrąglonym łuku. Szczelina istniejąca na styku murów prezbiterium i nawy świadczy o budowie romańskiego kościoła w dwóch etapach. W pierwszym etapie wzniesiono prezbiterium, w drugim nawę.

Romański kościół zbudowany został z kamienia łamanego. Niewielkie ilości cegły użyto do konstrukcji łuków okiennych i portalu. Składał się z prostokątnej nawy (10,00×16,35 m) i również prostokątnego, węższego prezbiterium (7,12×9,41 m). Nawę oświetlały cztery półkoliście zamknięte okna, po dwa od południa i północy. Prezbiterium posiadało również po dwa okna w ścianach bocznych i jedno w ścianie wschodniej. Umieszczone od południa dwa wejścia do nawy i prezbiterium obramione były uskokowymi portalami kamiennymi, zamkniętymi lekko ostrym łukiem ceglany. Wnętrza nakrywały drewniane stropy. Pierwotny dach niższy był o metr od obecnego.

5. Kościół w Biedrzychowicach Dolnych

W literaturze niemieckiej czas budowy kościoła określany jest na wiek XIV¹⁰. Jednakże układ przestrzenny budowli przy występowaniu łuku lekko zaokrąglonego, niemal półkolistego, wskazuje na jej powstanie w I połowie XIII w. Kościół jest jednonawowy, założony na rzucie prostokąta o wymiarach zewnętrznych 12,02×18,84 m, z absydą o promieniu 5,32 m. Zbudowany z kamienia łamanego z użyciem cegły do obramień otworów okiennych. Nawa oświetlona była sześcioma oknami, po trzy od strony północnej i południowej, absyda trzema oknami rozmieszczonymi symetrycznie. Pierwotny kształt zachowało okno środkowe absydy oraz okna w północnej ścianie nawy. Pierwsze z nich, bardzo wąskie z szerokimi rozglifieniami obustronnymi, zamyka łuk trójlistny, okna na-

⁹ Dokumentacja z badań kościoła w Solnikach w zbiorach wojewódzkiego konserwatora zabytków w Zielonej Górze, por. także H. Golasz, G. Przybyłowicz-Staffa, op. cit.

¹⁰ H. E. Kubach, J. Seeger, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Sorau und der Stadt Forst*. Berlin 1939, ss. 92—94.

wy, nieco szersze, zamknięte są łukiem lekko zaostrzonym. Łuk o takim samym wykroju posiada portal w południowej ścianie nawy, kamienny, jednouskokowy, dekorowany ceramicznymi płytkami, zdobionymi motywem romańskich rozet. Wnętrze nakryte pułapem, w absydzie widoczne ślady sklepienia.

BUDOWLE ROMAŃSKIE GŁOGOWA

W latach 1964—1969 prowadzone były przez zespół z Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej pod kierunkiem Tadeusza Kozaczewskiego kompleksowe badania architektoniczno-archeologiczne na terenie starego miasta Głogowa. W trakcie badań, których głównym celem było wyjaśnienie genezy i rozwoju przestrzennego miasta, odkryto relikty trzech nie znanych przedtem romańskich założeń architektonicznych.

6. Kolegiata

Najobfitszy materiał poznawczy dały badania przeprowadzone w obrębie zrujnowanej w czasie działań wojennych kolegiaty. Jak już wspomniano, fragmenty późnoromańskiego założenia w postaci zachowanych półfilarów łuku tęczowego i fragmentów ścian prezbiterium, znane były przed rokiem 1945¹¹. Do tego jednak ograniczała się ówczesna wiedza o architekturze przedgotyckiej kolegiaty. Pierwsze badania w zrujnowanej świątyni, przeprowadzone w latach 1952—1954 przez Tadeusza Zagrodzkiego, doprowadziły do odkrycia fundamentów romańskiego prezbiterium zakończonego pięcioboczną absydą, zarysu zewnętrznych ścian bocznych i prostokątnej kaplicy przyległej do prezbiterium od południa¹². Dalsze badania, prowadzone w latach 1963—1968 przez Tadeusza Kozaczewskiego, ujawniły nowe relikty murów, które pozwoliły na pełną rekonstrukcję romańskiego założenia i wyodrębnienia faz jego budowy¹³.

W prezbiterium pod odsłoniętym przez T. Zagrodzkiego murem wielobocznej absydy odkryto ceglany, przechodzący niżej w kamienny, mur absydy półkolistej. Dolne warstwy muru analogicznej absydy odkopano również na zakończeniu południowej nawy. W ścianie zachodniej kolegiaty znaleziono zamurowaną romańską klatkę schodową. Wymienione

¹¹ H. Lutsch, op. cit., ss. 23—27; H. v. Loesch, *Die Gründung des Glogaues Kolegiatestifts*, (w:) *Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens*, 75, 1944, s. 97; H. Tintelnot, *Die Mittel alterliche Baukunst Schlesiens*. Kitzingen 1951, ss. 26, 28.

¹² T. Zagrodzki, *Wyniki badań kolegiaty w Głogowie*, (w:) *Ochrona Zabytków VIII*, 1955, ss. 102—108.

¹³ T. Kozaczewski, *Sprawozdanie z badań architektoniczno-archeologicznych prowadzonych w Głogowie w latach 1963—1965, 1966*, (w:) *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*. Zielona Góra 1970, ss. 17—19, 21—26.

znaleziska wskazują, że w trakcie budowy romańskiej kolegiaty dokonano zmiany koncepcji założenia. W pierwszej wersji, zrealizowanej tylko w partii fundamentowej, prezbiterium i południowa nawa zamknięte były półkolistymi absydami (nawa północna absydą prostokątną), podczas gdy wzniesiona bazylika późnoromańska posiadała prezbiterium zakończone wieloboczną absydą, na przedłużeniu zaś naw bocznych znajdowały się prostokątne lokalności — kaplica od południa i zakryścia od północy. Późnoromańskie prezbiterium posiadało szerokość obecnego gotyckiego, lecz było od niego o połowę krótsze. Rzut korpusu pokrywał się z obrysem trzech naw obecnej hali.

Oprócz zachowanych na całym niemal obrysie murów fundamentowych, z późnoromańskiej budowli przetrwały boczne ściany prezbiterium z oknami, zdobione arkadowym fryzem podokapowym, półkolumny arkady tęczowej z bazami i bogato rzeźbionymi głowicami oraz fragmenty ściany zachodniej korpusu z klatką schodową. Przylegające do półkolumn służki wskazują, że bazylika nakryta była sklepieniami krzyżowo-żebrowymi.

7. Kościół św. Bartłomieja

W trakcie dalszych badań prowadzonych w obrębie nawy głównej kolegiaty odkryte zostały fundamenty innej nie znanej przedtem budowli romańskiej¹⁴. Są to właściwie reliktów dwóch nawarstwiających się obiektów prezentujących typ prostokątnego kościoła jednonawowego z wydzieloną półkolistą absydą. Młodszy z nich, pochodzący z XII w., zachowany jest w całym zarysie fundamentów, starszy datowany na wiek X—XI założeniem korpusu pokrywa się z późniejszym, sięga jednak około 6 m dalej na wschód i posiada od zachodu ślady wieży lub przedsiönka.

Odsłonięte reliktów są zapewne resztkami kościoła grodowego p.w. św. Bartłomieja, wspomnianego pośrednio przez Galla Anonima w relacji o obronie Głogowa w roku 1109. Istnienie śladów dwóch różnych założeń przestrzennych wskazuje na zniszczenie kościoła, być może w czasie wspomnianego oblężenia oraz jego odbudowę na zmienionym nieco rzucie.

Zachowane fragmentarycznie mury ponadfundamentowe dowodzą, że zarówno budowla z X—XI w., jak i następna wzniesione były z ciosów i otoczaków przyciosanych, spajanych zaprawą wapienną. Nawa kościoła XII-wiecznego posiadała przybliżone wymiary zewnętrzne 10×12 m, zaś promień absydy wynosił około 5,3 m.

¹⁴ Jak wyżej; ponadto: T. Kozaczewski, *Sprawozdanie z badań prowadzonych w kolegiacie w Głogowie w 1971 r.* Maszynopis w zbiorach wojewódzkiego konserwatora zabytków w Zielonej Górze.

8. Kościół św. Piotra i Pawła

O najstarszym kościele parafialnym p.w. św. Piotra i Pawła, związanym z lewobrzeżnym miastem na prawie polskim, wiadomo było, że przekazany został przed rokiem 1258 dominikanom. Klasztor dominikanów, który usytuowany był na terenie położonym ok. 200 m na południe od zamku, przekształcony został w XVIII w. na koszary, a w końcu XIX stulecia rozebrany. W roku 1963 w czasie prowadzonych w tym rejonie badań wykopaliskowych odkryto fragmenty fundamentów ceglanej budowli związanej wątkiem wendyjskim¹⁵. Pozwoliły one określić formę romańskiego kościoła jako trzynawowej bazyliki, której prezbiterium i nawy boczne zamykały półkoliste absydy. Szerokość korpusu wynosiła ok. 18 m a jego długość ok. 25 m.

Romańska bazylika, której czas budowy określany jest na ostatnią ćwierć XII stulecia, została przebudowana ok. połowy XIII wieku jeszcze w duchu romańskim. Dominikanie, którzy dokonali przebudowy, zburzyli główną absydę, przedłużyli prezbiterium i zamknęli je od wschodu prostopadle. Z architektonicznego wystroju świątyni znaleziono jedynie dwie ceramiczne płytki posadzkowe zdobione motywem romańskiej plecionki. Użyte zostały wtórnie do budowy średniowiecznego grobowca.

9. Kościół parafialny św. Mikołaja

Relikty jeszcze jednej bazyliki romańskiej w Głogowie znaleziono podczas badań w obrębie zrujnowanego w 1945 r. kościoła parafialnego św. Mikołaja. Uszkodzenia, jakich doznał obiekt, odsłoniły strukturę jego murów, tj. fragment ściany budowli poprzedzającej założenie wczesnogotyckie, uważane dotąd za najstarsze. Obecność relikwów zasygnalizowali autorzy polskiej monografii kościoła — Janina Eysymont i Marian Kutzner, zajmując się jednakże wyłącznie analizą jego architektury gotyckiej¹⁶. Badania archeologiczno-architektoniczne przeprowadzone na terenie kościoła w latach 1963—1974 ujawniły dalsze fragmenty romańskich murów tkwiących w ścianach gotyckiej budowli. Spod posadzki wyłonięone zostały ponadto znaczne odcinki fundamentów romańskiego prezbiterium i naw bocznych z absydami. Odkrycia te pozwoliły na zrekonstruowanie założenia przestrzennego późnoromańskiej bazyliki, wzniesionej w części fundamentowej z kamienia polnego, wyżej zaś z cegły o układzie wendyjskim¹⁷.

¹⁵ T. Kozaczewski, *Sprawozdanie z badań...*, op. cit., ss. 12—15.

¹⁶ J. Eysymont, M. Kutzner, *Gotycka architektura kościoła św. Mikołaja w Głogowie*. Rocznik Sztuki Śląskiej, t. II, 1963, ss. 32—42.

¹⁷ S. Kowalski, *Romańska bazylika św. Mikołaja w Głogowie*, (w:) *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*. Zielona Góra 1970, ss. 49—62.

Trzynawowa bazylika zbudowana ok. 1230 r. posiadała wyodrębnione prostokątne prezbiterium, zamknięte półkolistą absydą. Absydami zamknięte od wschodu były także nawy boczne, północna — półkolistą, południowa — pięcioboczną. Korpus romańskiej świątyni wymiarami odpowiadał posadowionemu na jego fundamentach korpusowi gotyckiemu. Wymiary wewnętrzne korpusu wynosiły 18,80×24,00 m, szerokość zaś nawy głównej i prezbiterium 8,30 m. Nawy i prezbiterium nakryte były stropami, absydy zaś konchowymi sklepieniami.

W czasie prac badawczych natrafiono na rzadkie znalezisko — romańską płytę nagrobną z rytym wizerunkiem krzyża.

10. Kościół parafialny św. Trójcy w Gubinie

Zrujnowany w czasie działań wojennych 1945 r. parafialny kościół w Gubinie jest budowlą o formie ukształtowanej w XV—XVI w. Cała literatura przedmiotu zajmuje się też wyłącznie późnogotycką architekturą obiektu, w stosunku zaś do okresu poprzedniego odnotowuje jedynie nieliczne wzmianki historyczne, w tym pierwszą wiadomość o proboszczu (1253 r.) i przekazy o zniszczeniu starszej świątyni przez trzęsienie ziemi w XIV w. Tymczasem stosunkowo wczesne, bo z 1211 r. potwierdzenie funkcjonowania Gubina jako znacznego ośrodka handlowego (prawo składu soli) sugerowało starą metrykę kościoła. Powszechnie stosowaną w średniowieczu praktyka wznoszenia świątyń na tradycyjnie poświęconym miejscu nakazywała poszukiwać śladów starszego założenia w obrębie późnogotyckiej ruiny.

Badania architektoniczno-archeologiczne przeprowadzone zostały w 1971 r. przez J. Rozpędowskiego i Cz. Lasotę z Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej¹⁸. Wykazały one niejednorodny charakter przebudowywanej wielokrotnie architektury gotyckiej i ujawniły relikty murów kościoła romańskiego. W pierwszej kolejności, podczas szczegółowej analizy architektury kościoła, fragment romańskiego muru odnaleziono w zachodniej ścianie korpusu. Wykonane następnie wykopy odsłoniły fundamenty romańskiej świątyni. Była ona ceglana trójnawowa bazylika z prostokątnym prezbiterium. Nawy boczne i prezbiterium zamykały od wschodu półkolistą absydą. Do korpusu od strony zachodniej przylegały dwie kwadratowe wieże, między którymi mieściła się prostokątna kruchta. Arkady międzynawowe wsparte były na czterech kwadratowych filarach. Wnętrza kościoła nakrywały drewniane pułapy.

Zwracają uwagę duże rozmiary gubińskiej bazyliki. Zewnętrzna roz-

¹⁸ *Badania kościoła św. Trójcy w Gubinie*, J. Rozpędowski — badania architektoniczne, Cz. Lasota — badania archeologiczne. Wrocław 1971. Maszynopis i rysunki w zbiorach wojewódzkiego konserwatora zabytków w Zielonej Górze.

piętość jej korpusu wynosiła $18,40 \times 29,90$ m, prezbiterium — $9,40 \times 12,70$ m, a promień absydy głównej około 4,60 m.

Założenie romańskie uległo zniszczeniu w trakcie gotyckiej rozbudowy kościoła. W pierwszej kolejności, już na przełomie XIII i XIV w. zburzono prezbiterium, wznosząc nowe, znacznie dłuższe. W 2 połowie XIV w. wybudowano nowy korpus nawowy, niszcząc romański. Wreszcie w 1 połowie XVI stulecia zburzono także romańskie wieże, by zastąpić je jedną, potężną wieżą gotycką.

11. Kościół parafialny NMP w Żarach

Jednolita pozornie architektura obecnego założenia gotyckiego ukształtowana została w wyniku wielu przedsięwzięć budowlanych, podejmowanych w ciągu wieków w związku z remontami i rozbudową obiektu. Fragmenty najstarszych murów, związanych z budowlą romańską z około 1230 roku, zachowały się w północnej ścianie prezbiterium na styku z korpusem nawowym. Jest to mur ceglany o wątku wendyjskim, z zachowanym zarysem półkoliście zamkniętego okna. Relikty późnoromańskich murów odkryte zostały w roku 1966 przez Różę Kąsinowską (PKZ Szczecin), autorkę studium historycznego, opracowanego na zlecenie wojewódzkiego konserwatora zabytków¹⁹. Z zachowanych fragmentów wynika, że romańska świątynia była budowlą ceglana z wydzielonym prezbiterium. Założenie przestrzenne korpusu nawowego nie zostało dotychczas określone. Nie dokończone badania, prowadzone w roku 1972 przez Instytut Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej (J. Rozpędowski, Cz. Lasota), sugerują możliwość istnienia korpusu dwunawowego. Byłoby to założenie unikalne, dla romanizmu wyjątkowe. Wobec jednak nie dokończonych badań sprawę tę należy traktować jako nie rozstrzygniętą. Nie wyjaśnione pozostaje również zagadnienie rozmiarów i kształtu prezbiterium.

Brak jest także dotychczas jakichkolwiek śladów wcześniejszego kościoła romańskiego, potwierdzonego źródłowo w 1207 r. Wydaje się prawdopodobne, że resztki jego tkwią pod ziemią, w obrębie obecnej budowli. Kwestię tę wyjaśnią być może dalsze badania.

II. GRUPA PÓŁNOCNA

W północnych rejonach województwa na terenie powiatów gorzowskiego, słubickiego i strzeleckiego, znajduje się osiem późnoromańskich kościołów granitowych. Są to budowle jednonawowe, salowe, założone na

¹⁹ R. Kąsinowska, *Kościół farny w Żarach*, studium historyczne. PKZ Szczecin 1966 r. Maszynopis w zbiorach wojewódzkiego konserwatora zabytków w Zielonej Górze.

rzucie prostokąta. Tylko dwa kościoły prezentują bardziej złożony typ układu przestrzennego, wzbogaconego prostokątnym prezbiterium i również prostokątną szeroką wieżą przylegającą od zachodu. Wszystkie zbudowane są z granitowej kostki ciosanej. Jednonawowymi budowlami granitowymi były zapewne pierwotnie także kościoły w Lubsku i Rzepinie.

Omawiane zabytki, jak już wspomniano, datowane są w literaturze niemieckiej na przełom XIII i XIV wieku, bądź też na wiek XIV i przypisywane stylowi gotyckiemu²⁰. Jako gotyckie traktuje je również G. Chmaczyński, omawiając niektóre z nich (Kowalów, Radów, Marwice, Wojcieszyce i Lubno) w opracowaniu poświęconym sztuce Ziemi Lubuskiej²¹. Te same obiekty uwzględnił Z. Świechowski w pracy dotyczącej architektury granitowej Pomorza Zachodniego, datując je na trzecią ćwierć XIII wieku²². Żaden z nich nie znalazł się w katalogu zabytków budownictwa romańskiego w Polsce tegoż autora²³, co wskazuje, że uważa on je za budowle gotyckie. Przesądziło o tym późne datowanie kościołów, wynikające znowu z faktu występowania w ich architekturze ostrego łuku. Jak jednak wykazał T. Kozaczewski, formy ostrego łuku występujące obok półkolistego spotyka się już w początkach XIII wieku i to w architekturze jednonawowych kościołów wiejskich²⁴. Tak więc za czas powstania interesujących nas kościołów przyjąć należy pierwszą połowę XIII w., a tylko w nielicznych wypadkach trzecią jego ćwierć. Za takim datowaniem przemawia obecność w wielu obiektach półkolistych otworów okiennych i portalowych, a także właściwa stylowi romańskiemu technika budowlana, polegająca na licowaniu grubych murów kamiennymi ciosami, starannie układanymi w regularne warstwy.

Przeważająca większość omawianych budowli prezentuje typ kościoła salowego na planie prostokąta. Wyjątek stanowią świątynie w Kowalowie i Radowie o bardziej złożonym układzie przestrzennym. Wszystkie kościoły posiadały drewniane pułapy, a od wschodu oświetlone były zespołem trzech wysokich okien (kościół w Brzozie miał dwa okna).

1. Kościół filialny w Brzozie, pow. strzelecko-krajeński

Kościół jest budowlą salową założoną na planie wydłużonego prostokąta o wymiarach około 11,00 × 23,30 m. W ścianie zachodniej zachował

²⁰ T. Goecke, *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg*, t. VI, cz. III, Kreis Weststernberg; R. Reismann, *Die Kunstdenkmäler des Stadt — und Landkreises Landsberg (Warthe)*. Berlin 1937. W wymienionych pozycjach podana dalsza literatura.

²¹ *Ziemia Lubuska*. Poznań 1950.

²² Z. Świechowski, *Architektura granitowa Pomorza Zachodniego w XIII w.* Poznań 1950.

²³ Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie w Polsce*, katalog zabytków. Wrocław 1963.

²⁴ T. Kozaczewski, *Jednonawowe kościoły...*, op. cit., 57.

się trójuskokowy portal kuty w granicie, o lekko zaostrowym łuku. Pierwotny kształt okien nie jest znany, gdyż poszerzono je w roku 1751 i nadano formę prostokątną. Warstwowy układ ciosów przy lekko ostrołukowym kształcie portalu pozwala przyjąć czas budowy kościoła na około połowę XIII w.

2. Kościół filialny w Drzeńsku, pow. słubicki

Jednonawowy kościół z kaplicą od północy i wieżą od zachodu był pierwotnie budowlą salową, wzniesioną na planie prostokąta o wymiarach około $9,00 \times 20,00$ m. Przebudowa dokonana w 2 połowie XIX w. zatarała cechy stylowe obiektu. Przekształcone zostały otwory okienne i wejściowy. Pierwotnie wewnątrz oświetlało dziewięć okien — po trzy od wschodu, południa i północy. Elewacja wschodnia posiadała trzy charakterystyczne wąskie i wysokie okna, rozmieszczone obok siebie. Obecnie, w formie poszerzonej półkolistym zamknięciem, nawiązują być może do dawnego. Okna w ścianach bocznych były lekko ostrołukowe, obramione cegłą, o czym świadczą ślady łęków zachowane w elewacji północnej. Technika budowy z ciosów układanych równymi warstwami oraz obecność ostrołukowych łęków wskazują na 3 ćwierć XIII w. jako czas budowy kościoła.

3. Kościół św. Piotra i Pawła w Kowalowie, pow. słubicki

Kościół w Kowalowie odznacza się stosunkowo bogatym układem przestrzennym. Składa się z prostokątnego prezbiterium (wymiary zewnętrzne ok. $9,90 \times 10,80$ m), krótkiej trapezowatej nawy zwężającej się ku wschodowi (dł. 8,70, szer. 11,80 i 12,30 m) oraz szerszej od nawy wieży ($6,70 \times 13,00$ m) przylegającej od zachodu. Wieża wyciągnięta jest tylko do wysokości nawy. Nad jej środkową partią wznosi się nowsza część nadbudowana w 1804 r. Nawa oświetlona jest czterema oknami, rozmieszczonymi symetrycznie na obu ścianach, prezbiterium trzema oknami w ścianie wschodniej i dwoma w południowej. W południowej ścianie prezbiterium znajduje się granitowy portal w obramieniu zwieńczonym krzyżem. Elewację wschodnią wzbogacają trzy symetrycznie rozmieszczone wnęki — na obrzeżu ściany oraz w szczycie. Wszystkie otwory zachowane w pierwotnym stanie — ostrołukowe. Romański układ przestrzenny i starannie ciosany granit, przy równoczesnym występowaniu form ostrołukowych, określają czas budowy kościoła na krótko po połowie XIII w.

4. Kościół św. Józefa w Lubnie, pow. gorzowski

Salowy, założony na planie prostokąta, o wymiarach zewnętrznych około $12,00 \times 21,50$ m. Na elewacji południowej widoczne ślady dawnej zakrystii, zburzonej w nieokreślonym czasie. Obecna zakrystia, kruchta i pomieszczenie gospodarze dobudowane zostały w 1846 r. W tym też zapewne czasie poszerzono okna w ścianach bocznych. W elewacji wschodniej zachowały się cztery pierwotne okna zamknięte półkoliście, trzy w przyziemiu i jedno w szczycie. W ścianie północnej znajduje się zamurowany granitowy portal o półkolistym łuku. Kościół powstał zapewne przed poł. XIII wieku. Za takim datowaniem przemawia regularny układ starannie ociosanych kostek granitowych oraz zastosowanie półkolistego łuku, a także stara metryka wsi wzmiankowana w 1243 r. przy okazji przekazania jej templariuszom.

5. Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP w Lubsku

Z późnoromańskiego kościoła w Lubsku, powstałego zapewne ok. poł. XIII wieku, przetrwała dolna część wieży z uskokowym portalem granitowym, zamkniętym lekko zaokrąglonym łukiem. Granitowe ciosy z pierwotnego kościoła użyte zostały wtórnie do budowy świątyni gotyckiej.

6. Kościół filialny w Marwicach, pow. gorzowski

Kościół jest budowlą salową, założoną na planie prostokąta o wymiarach zewnętrznych $10,40 \times 20,80$ m. Wnętrze oświetla dziewięć okien, po trzy od wschodu, północy i południa. Otwory okienne, obramione cegłą, wysmukłe, dwustronnie rozglifione i zamknięte lekko zaokrąglonym łukiem, pochodzą z czasu budowy kościoła, podobnie jak dwa portale, kute w granicie, uskokowe, zamknięte łukiem półkolistym. Gotycka dekoracja szczytów pochodzi z czasów późniejszych. Staranny układ ciosów oraz obecność form ostrołukowych obok półkolistych wskazują, że kościół zbudowany został około połowy XIII wieku.

7. Kościół św. Stanisława Kostki w Ogardach, pow. strzelecko-krajeński

Kościół jest budowlą salową na rzucie prostokąta o wymiarach zewnętrznych 12×24 m, z wieżą ($4,80 \times 6,00$ m). Wnętrze oświetlone trzema oknami w ścianie wschodniej, pięcioma w północnej i taką samą ilością w południowej. Wszystkie zamknięte półkoliście. Wejścia w elewacji północnej oraz do wieży od zachodu obramione są półkolistymi portalami, uskokowo wykutymi w granicie. Szczyty kościoła oraz nadbudowa wieży

pochodzą z końca XIX w. Kościół pochodzi z 1 połowy XIII w. Wskazuje na to obecność półkolistego łuku oraz staranne opracowanie granitowej kostki.

8. *Kościół filialny w Radowie, pow. słubicki*

Układ przestrzenny kościoła w Radowie podobny jest do założenia świątyni w Kowalowie. Składa się on z prezbiterium o wymiarach zewnętrznych około $7,20 \times 7,80$ m oraz korpusu nawowego z wydzieloną wewnętrzną prostokątną częścią wieżową wzniesioną do wysokości nawy ($10,00 \times 15,40$ m). Nawa oświetlona jest czterema oknami (po dwa od południa i północy), wybitymi w XIX w. zapewne przez poszerzenie starych. Identycznie przekształcone są dwa boczne okna w prezbiterium. Natomiast w jego ścianie wschodniej zachowały się w postaci wnęk trzy pierwotne okna o wysmukłych kształtach, zamknięte półkoliście. Założenie przestrzenne kościoła, technika budowy z ciosów układanych dekoracyjnie w szachownicę oraz stosowanie formy łuku półkolistego wskazują na stosunkowo wczesne powstanie budowli wzniesionej zapewne na początku XIII w.

9. *Kościół parafialny p.w. św. Katarzyny w Rzepinie*

Z pierwotnego kościoła przetrwało prezbiterium wraz z trzema wschodnimi oknami o łukach lekko zaokrąglonych. Mur wzniesiony jest z granitowych ciosów. Budulec ten, jak i forma okien pozwalają datować obiekt na trzecią ćwierć XIII wieku.

10. *Kościół Podwyższenia Krzyża Św. w Wojcieszycach, pow. gorzowski*

Pierwotny kościół był budowlą salową o wymiarach zewnętrznych $11,80 \times 21,70$ m. W 1705 r. wschodnią część kościoła przekształcono, burząc dawną ścianę i wznosząc półkolistą zamknięcie. W tym samym czasie nad zachodnią partią kościoła zbudowano szachulcową wieżę i poszerzono pierwotne okna — trzy w ścianie północnej i trzy w południowej. Staranne opracowanie ciosów wskazuje, że kościół zbudowany został w 1 połowie XIII w.